

LAIMA GRUMADIENĖ

SOCIOLINGVISTINIS VILNIEČIŲ LIETUVIŲ KALBOS TYRIMAS:
KONSONANTIZMAS IR AKCENTUACIJA¹

I. Konsonantizmas

Vilniečių lietuvių kalbos konsonantizmas įvairuoja iš esmės trim atvejais: 1) pažeidžiami kai kurie bendrinės lietuvių kalbos priebalsių palatalizacijos reikalavimai, 2) kartais priebalsių asimiliaciją salygoja ne fonetinės, o morfologinės aplinkybės, 3) pasitaiko priebalsio *j* elizijos faktų.

Priebalsių minkštumas priklauso ir nuo jų prigimties, nuo artikuliacinių savybių, ir nuo tarmės ar idolekto garsinės sistemos apskritai (plg. Urbanavičiūtė, 1978; Zinkevičius, 1966, p. 153–170). Akustiniu požiūriu minkščiausiai priebalsiai tariami prieš priešakinės eilės ilguosius įtemptuosius garsus, ypač prieš aukštutinio pakilio balsį [i']. Kadangi, kaip jau buvo nurodyta analizuojant vilniečių kalbos vokalizmą, įsigali polinkis kiek mažiau įtemptai tarti ilguosius balsius, tai, savaimė aišku, ir priebalsių minkštumas mažėja. Artikuliaciniu požiūriu priebalsiai ypač palatalizuojami prieš užpakalinės eilės balsius. Kadangi vilniečių kalbai būdinga ir tam tikra užpakalinės eilės balsių delabializacija, minkštieji priebalsiai prieš juos turėtų būti ypač minkšti, t.y. akustiniu požiūriu labai aukšto tembro, bet taip dažniausiai nėra, ypač nekirčiuotame skiemenyje. Matyt, mažiau pastangų reikalaujanti ne įtemptai tariamą balsių artikuliacija suponuoja ir taip pat lengvesni mažesnio priebalsių palatalizavimo kelią. Todėl galima būtų konstatuoti, kad vilniečių kalboje pastebimas polinkis mažiau palatalizuoti minkštuosius priebalsius.

Viena iš lietuvių kalbos konsonantizmo, jo sintagmatikos, ypatybė – regresyvinė priebalsių samplaikų palatalizacija. Vilniečių kalboje, ypač morfemų sandūrose, pasitaiko daug šios taisyklės ignoravimo atvejų.

Kalbos periferijos faktų – tarptautinių žodžių – palatalizacijos požiūriu tajimas ypač nevienalytis. Šiame straipsnyje apie šį dalyką kalbama todėl, kad vartomo dažnumo atžvilgiu daugelis tokų žodžių užima toli gražu ne periferinę padėti, yra labai pastebimi, jų nuolat gausėja. Be to, reikia išsiaiškinti, koks įsigali modelis, kaip bus adaptuojami būsimi žodžiai. Tai nėra vien *alto*, *valso* ir pan. problema.

Sociolingvistinis priebalsių samplaikų prieš V¹ arba V¹ kintamasis. Ne visose tarmėse vienodi regresyvinės priebalsių samplaikų palatalizacijos ypatumai (plg. Girdenis, Piročkinas, 1978, p. 25). Daugeliu atvejų, kai samplaikos pradžioje ar viduryje yra *k*, *g*, *o* dažnai ir *p*, *b*, *m*, minėti priebalsiai tose samplaikose nepalata-

¹ Tęsinys. Šnekamosios vilniečių lietuvių kalbos tyrimo metodų aprašymą ir vokalizmo analizę žr.: Lietuvų kalbotyros klausimai: Kalbų kontaktai Lietuvos TSR. V., 1983. T. 23. P. 62–101.

lizuojami (Zinkevičius, 1966, p. 157). Tarmėse pasitaiko ir išimčių, o bendrinės kalbos reikalavimai gana griežti (plg. Vitkauskas, 1985).

Vilniečių lietuvių kalboje priebalsiai *k*, *g*, *p*, *b*, *m* priebalsių samplaikose praktiškai beveik niekuomet neminkštiniams. Apskritai yra polinkis palatalizuoti tik paskutiniji samplaikos priebalsi, atsidūrusi prieš priešakinės eilės balsius, arba tik minkštajį priebalsį prieš užpakalinės eilės balsius, pvz.: [l'pt'] arba [lpt'] – [al'.pt'i] arba [al.pt'i] 'alpti', [ž'v'] arba [žv'] – [ùž'v'ir'e] arba [ùžv'ir'e] 'ùžviré', [ks't'] arba [kšt'], [s'n'] arba [sn'] – [aukš't'èsn'is], [aukš't'èsn'is], [aukš't'èsn'is] 'aukštèsnis', [t'pl'] arba [tpl'], [š't'] arba [št'] – [at'pl'éš't'i], [atpl'éš't'i], [at'pl'éš't'i], [atpl'éš't'i] 'atpléšti', [n'v'] arba [nv'] – [r'eł.n'v'i:n'is] arba [r'eł.nv'i:n'is] 'reñvynis' ir kt. Ankstesni vilniečių moksleivių kalbos tyrimai rodo, jog dviejų priebalsių samplaikos nepalatalizuojamos 17% atvejų, o trijų – keturių – 43% atvejų (Pakerys, 1971, p. 7).

Sociolingvistiškai analizuojant vilniečių lietuvių kalbą, priebalsių grupių palatalizaciją bandyta tirti kaip sociolingvistinius kintamuosius, kuriuos sudaro priebalsių samplaikų su paskutiniu minkštuoju priebalsiu realizacijų visuma. Sutrumpintai žymėta (C'C'V¹ vC'C'V^ü), kur C'C' – dviejų, trijų ir daugiau priebalsių samplaikos, V¹ – bet kuris priešakinės eilės balsis, V^ü – supriekėjės užpakalinės eilės balsis, v – 'arba'. Kintamojo skalėje tik dvi padalos: palatalizuota samplaika ir nepalatalizuota samplaika. Tyrimo rezultatus derėtu vertinti rezervuotai, nes, norint atsižvelgti į svarbesnius, kaip mums pasirodė, veiksnius, teko daryti tam tikrų nuolaidų. Samplaikos laikytos palatalizuotomis visais tais atvejais, kai buvo minkštai tariami bent du jų priebalsiai, t. y. visos palatalizuotos dvinarės, o trinarėms ir ketunarėms pakako dviejų net ne greta stovinčių palatalizuotų priebalsių, pvz. [al.'ks'n'is] 'ałksnis' fiksujamas kaip palatalizuotas priebalsių samplaikos tarimas.

Buvo užsibrėžta paméginti ištirti sociolingvistinio kintamojo (C'C'V¹ arba C'C'V^ü) įvairavimo priklausomybę ne tik nuo socialinių (išsilavinimo, C), socialinių-demografinių (amžiaus, A) ir kontekstinių stilių (B) faktorių, bet ir įvertinti, ar morfemų sandūrose, ypač priešdėlētuose ir sudurtiniuose žodžiuose, dažniau pasitaiko atvejų, kai nevyksta regresyvinė palatalizacija, ar ne.

Iš 1 pav. matyti, kad homomorfeminių ir heteromorfeminių priebalsių samplaikų minkštiniamas nesiskiria arba beveik nesiskiria (plg. patikimumo intervalus). Aiškiau šio sociolingvistinio kintamojo įvairavimo negalima nusakyti nei stilistiniu, nei stratifikaciiniu požiūriu, nors statistiškai reikšmingas yra dažnesnis palatalizuotų kintamojo variantų pasirodymas viduriniosios kartos (A_2) kalboje, ypač lyginant ją su jaunesniosios kartos (A_3) kalba, kurioje dažnai palatalizuojama jau tik trečdalies potencialių samplaikų. Kontrolinės diktorių ir aktorių grupės (C_3) kalboje vyrauja palatalizuotų variantų tarimas. Matyt, su tam tikromis išlygomis sociolingvistinį kintamąjį (C'C'Vⁱ arba C'C'V^ü) galima būtų laikyti stratifikaciiniu: jautriu amžiaus faktoriui.

Homomorfeminės samplaikos

B ₁	B ₂
A ₁ C ₁ =34÷52	43÷61
A ₁ C ₂ =30÷46	54÷70
A ₂ C ₁ =44÷60	50÷64
A ₂ C ₂ =49÷67	52÷70
A ₃ C ₁ =21÷37	35÷51
A ₃ C ₂ =22÷40	42÷60
C ₃ =79÷95	82÷98

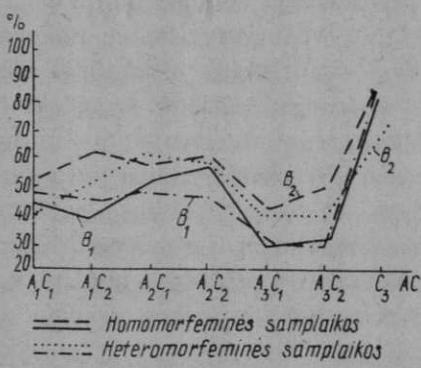
Heteromorfeminės samplaikos

B ₁	B ₂
36÷58	27÷53
35÷55	38÷62
37÷59	48÷74
36÷58	48÷72
21÷41	26÷52
20÷40	28÷52
69÷91	60÷86

A – amžiaus faktorius; A₁ – vyresnioji karta, A₂ – vidurinioji, A₃ – jaunesnioji;

B – kontekstinių stilių faktorius; B₁ – pokalbis, B₂ – skaitymas;

C – išsilavinimo faktorius; C₁ – mažesnio išsilavinimo grupė, C₂ – vidutinio išsilavinimo grupė, C₃ – labai išsilavinusių žmonių grupė.

1 pav. Palatalizuotų (C'C'Vⁱv C'C'v^u) variantų pasiskirstymas (rišlios kalbos iššūkio duomenys)

Tekstai, kuriais naudotasi, tiriant (C'C'Vⁱ arba C'C'V^u), nėra pakankamai išsamūs, kad galima būtų visapusiškai analizuoti priebalsių samplaikų palatalizacijos procesus, juose galėjo ir nepasitaikyti kai kurių retesnių priebalsių samplaikų.

Aiškinantis sociolingvistinę šio kintamojo vartojojimo normą, bandyta teirautis informantų. Galima tik padaryti išvadą, kad sociolingvistinė šio kintamojo vartojojimo norma yra neįsisąmoninta, t. y. informantai nepastebi (arba beveik nepastebi) (C'C'Vⁱ arba C'C'V^u) variavimo nei savo pačių, nei kitų kalboje. Galbūt todėl kalbamas sociolingvistinis kintamasis ir yra „nejautrus“ kontekstinių stilių atžvilgiu.

Pastebėtas polinkis nepalatalizuoti priebalsių samplaikų dviem atvejais: 1) sudurtinių žodžių sandūroje, pvz.: [aň.kštp'ip'ir'is] 'aňkštpipiris', [l'iebž'iež'æj] 'liepžiedžiai', [s'k'eř.sv'ęjis] arba [sk'eř.sv'ęjis] 'skeřsvéjis', [tú'kstantm'et'is] 'túkstantmetis' ir kt.; 2) kai priebalsių samplaika neasimiliuojama, pvz.: [iš's'k'ír't'i] arba [išsk'ír't'i] ([išsk'irt'i]) 'išskirti', [ušs'ūř.'pt'i] arba [ušs'ūř.pt'i] 'užsiuřbiti', [pùžž'il'is] arba [pùsž'il'is] 'pùsžilis' ir kt.

Priebalsių palatalizacija žodžių sandūroje. Bendrinėje lietuvių kalboje žodžio gale tartini kietieji priebalsiai. Daugelyje tarmių, sutrumpėjus žodžiui, paliekami

minkštieji priebalsiai (Zinkevičius, 1966, p. 169–170). Toks tarmiškas žodžio galo priebalsių minkštinimas vilniečių kalboje nėra dažnas. Mokinį kalboje fiksuoja 1–25% tokų atvejų (Pakerys, 1971, p. 7). Šis klausimas 1939 m. platintoje lietuvių tarties anketėje dar buvo diskutuojamas (Tarties anketa, 1939, p. 64).

Rišlioje, ypač greitoje, kalboje vilniečiai, neminkštindami žodžio galo priebalsių, keičia ir kito žodžio pradžios vokalizmą, t. y. vietoj priešakinės eilės balsių *i*, *e* taria savotiškus vidurinės eilės alosfonus [ȳ], [ə], pvz.: [kám ́r'z'in'i] 'kám érzini', [kàt ́ȳm.tum] arba be asimiliacijos [kàd ́ȳm.tum] 'kad im̄tum', [jǣnám išman'i't'i] 'jau-nám išmanýti' ir kt. Ypač dažni tokie atvejai, kai pirmasis žodis tampa proklitiku, pvz.: [t'æn ̄ēl'ę̄s] 'ten eilės', [kat ́ȳm.tum] arba [kad ́ȳm.tum] 'kad im̄tum' ir kt.

Išsifruotuose pokalbių įrašuose kalbamų faktų pasitaikydavo daugelio informantu kalboje, bet statistiškai jų apdoroti nepavyko.

Subjektyvaus savo kalbos vertinimo anketėje buvo nurodyti trys pavyzdžiai, kurių pirmojo žodžio galo priebalsių minkštinimas įvairuoja tokiu būdu, kad gali pakisti antrojo žodžio pradžios vokalizmas. Todėl vilniečių buvo teirautasi, ar, jų nuomone, jie taria *kad eitum*, *ten eilės*, *kam erzini*, ar *kad ̄itum*, *ten ̄ilės*, *kam ̄erzini*. Šio klausimo tyrimas anketiniu būdu nėra patikimas. Todėl tą faktą, kad tik trys respondentai (vienas iš aktorių bei diktorių grupės ir po vieną vyresniosios ir viduriniosios kartų atstovą) nurodė, jog jie tokiais atvejais kaip *kam erzini* ir kt. antrajame žodyje tarią ə, o ne e, reikėtų aiškinti taip, kad respondentai jaučia, jog žodžio pabaigoje jie paprastai taria ne kietuosius priebalsius. (Gal ne be reikalo buvo būgštauta, kad atsakymai į anketas būsių nepatikimi vien dėl to, jog daugelis vengsių neiprasto parašymo su ə, ы?) Respondentai nurodė vienodai tarią visais trim atvejais, nė vieno neišskyrė – tai jau tarimo modelis.

Žodžių junginys *kam erzini* buvo įtrauktas į kryptingo interviu programą: kontekstiniame stiliuje B₂, t. y. skaitydamas rišlų tekstą, ši junginį pavartojo kiekvienas informantas. Taip buvo sudaryta galimybė palyginti subjektyvųjį savo kalbos vertinimą su objektyviais tų pačių informantu kalbos faktais. Ši kartą rezultatai gerokai skyrėsi: 43% vyresniosios, 38% viduriniosios ir 52% jaunesniosios kartos atstovų antrajame žodyje tarė [ə], ne [e]. Ir vis dėlto tokį vieningą respondentų požiūrį, užfiksuantą anketose, galima aiškinti tuo, kad absoliuti dauguma vilniečių yra išsąmoninusi tokią normą – žodžio galo priebalsių tarimą derinti su po jo einančio žodžio tarimu, nors tos normos ir nėra visada laikomasi.

Kietųjų priebalsių tarimas žodžio gale dar nebūtinai indikuoja alosfonų [ы], [ə] minėtose pozicijoje atsiradimą, bet allegro stilius neišvengiamai veikia aplinkinius garsus labiau negu lento, nes, sutrumpinus iki minimumo pauzę tarp žodžių, priešakinės eilės balsiai po kietųjų priebalsių pakinta (plg. Калнынь, Масленникова, 1981, c. 30).

Vilniečių kalbos faktai rodo, kad ne emfazėje ir be aiškesnės pauzės ištarti žodžių junginiai, kurių pirmasis žodis baigiasi priebalsiu, o antrasis prasideda priešakinės eilės balsiu (kartais ir tada, kai prasideda minkštuoju priebalsiu), yra vis dėlto traktuojami kaip du atskiri vienetai, t. y. stengiamasi fiksuoti žodžių ribas. Būtent todėl kietai tariami pirmojo žodžio galo priebalsiai (ir beje, gana dažnai), netgi tada, kai pirmasis žodis yra aiškus proklitikas. Tai, kaip pakinta kito žodžio pradžios balsių

artikuliacija, priklauso nuo to, ar idiolekto konsonantizmas iš viso yra stipriai palatalizuotas, ar ne: didelė alosfonų [ы], [э] atsiradimo tikimybė yra tada, kai priebalsių palatalizacija iš viso nėra stipri.

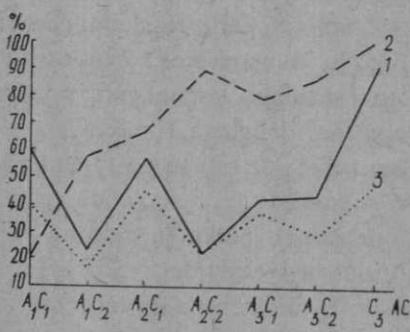
Vilniečių kalboje kartais girdimas savotiškas knakliautas, kai norima ištarti kietai žodžio galio priebalsius ir išlaikyti nepažeistus kito žodžio pradžios priešakinės eilės balsius, pvz.: [kad_ei.tum] 'kad eitum', [kám 'im'l] 'kám iml' ir pan.

Priebalsių palatalizacija nelietuviškuose žodžiuose. Priebalsių palatalizacijos klausimas nelietuviškos kilmės žodžiuose tose pozicijose, kur pagal lietuvių kalbos taisykles turėtų būti tariami kietieji priebalsiai, tebeginčijamas net kodifikuojant bendrinę kalbą (plg. Pupkis, 1981; Pupkis, Pakerys, 1976; Vitkauskas, 1985; Pakerys, 1986). Retas kietai taria *l* žodžiuose *altas*, *pulsas*, *valsas*, *kultas*, tačiau vis labiau įsigali visai panašių lingvistinių požiūrių žodžių su kietuoju *l* tarimas: *filmas*, *kultūra*, *paltas*. Tai nėra nauja problema, tokio tipo žodžių tarimas buvo tiriamas ir 1939 m. tarties anketoje.

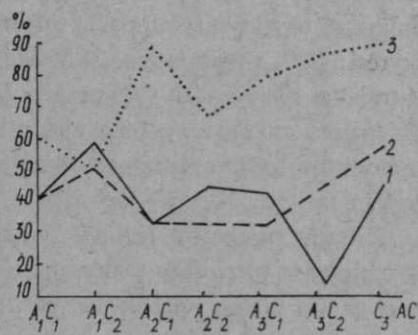
Tarmėse *l* tarimas priebalsių samplaikose, kur *l* atsiduria prieš kietuosius priebalsius, nelietuviškos kilmės žodžiuose įvairuoja, bet minkštojo *l'* tarimas yra labai paplitęs reiškinys (Zinkevičius, 1966, p. 157–158).

Subjektyvaus kalbos vertinimo anketoje buvo pateikti trys tokie pavyzdžiai: ar respondentai taria *filmas*, *kultūra*, *paltas*, ar *filmas*, *kultūra*, *palvitas*.

2 pav. parodyta, kaip pasiskirstė kietasis *l* nelietuviškuose žodžiuose priklausomai nuo socialinių ir socialinių-demografinių parametrų subjektyvaus kalbos vertinimo anketų duomenimis. Pažymėtina, kad skiriasi ir kiekvieno iš nurodytų pavyzdžių vartojimas. Minkštajį *l'* žodyje *kultūra* dažniau nurodė vartojantys tik vyresniuosius kartos žmonės (42–80%); kitų kartų atstovai, ypač labiau išsilavinę, dažniausiai nurodė, kad jie vartojantys kietąjį *l* žodyje *kultūra*. Gana panašiai išsidėstė žodžių *filmas* ir *paltas* kreivės tame pačiame grafike: čia, atvirkščiai, mažiau išsilavinę

2 pav. Kietojo *l* vartojimas nelietuviškuose žodžiuose *filmas* (1), *kultura* (2), *paltas* (3) (subjektyvaus kalbos vertinimo anketų duomenys)

3 pav. Minkštojo *l* vartojimas nelietuviškuose žodžiuose *alchemikas* (1), *buhalteris* (2), *algebra* (3) (subjektyvaus kalbos vertinimo anketų duomenys)

respondentai nurodė daugiau kietojo *l* vartojimo atvejų (žodyje *filmas* maksimumas 60%, *paltas* – 43%). Įdomu, kad net kontrolinė aktorių ir diktorių grupė nurodė tariantys *l* kietąjį žodyje *paltas* tik 47% atvejų.

Vilniečių moksleivių kalboje apie septyniasdešimtuosius metus buvo vartoja-
ma 33% palatalizuotų *l'* minimais atvejais (Pakerys, 1971, p. 7).

Matyt, variantams išgalėti daug reikšmės turi ir kalbininkų teikimas. Be abejo-
nės, tokiais atvejais labai reikšmingi yra kontaktinių kalbų pavyzdžiai, susiklosčiu-
sios tradicijos (plg. Kasiulis, 1963), bet žodžio *filmas* istorija rodo ir ką kita. Vyres-
nioji karta dar vartodavo (dabar jau itin retai) ir iš vokiečių pasiskolintą moteriš-
kos giminės šio žodžio formą *filma*. Po karo gana greitai išgalėjo vyriškos giminės
forma. Galbūt tas faktas, kad šis žodis kuri laiką buvo lingvistiskai žymėtas, t. y.
žmonės sąmoningai rinkosi, kurios giminės formą vartoti, įgalino ir spartesnį kie-
tojo *l* paplitimą šiame žodyje.

Subjektyvaus kalbos vertinimo anketose buvo pateikti ir trys pavyzdžiai, kuriuo-
se gali įvairuoti kietojo ir minkštojo *l* tarimas, nors bendrinės kalbos normos teikia
tik minkštajį variantą: tai *alchemikas*, *buhalteris*, *algebra* (rezultatus žr. 3 pav.).
Įdomu, kad šiek tiek panašūs 2 ir 3 pav.: žodži *algebra*, kaip ir žodži *kultūra*, viduri-
nioji ir jaunesnioji karta visiškai „atskiria“ nuo kitų panašių žodžių. Žodžių *alche-
mikas* ir *buhalteris* tarimas ypač skiriamas nuo bendrinės kalbos normų: net akto-
rių ir diktorių grupėje vartojama vidutiniškai mažiau kaip (arba maždaug) 50%
minkštujų *l'*; išsilavinimo faktorius nereikšmingas; jaunimas ypač linkęs depalata-
liuoti *l* žodžiuose *alchemikas* ir *buhalteris* (nurodoma 11–38% minkštujų *l'*).
A. Pakeryo (1971, p. 7) duomenimis, Vilniaus moksleiviai kalbamais atvejais *l* depa-
latalizuoja 41% žodžių.

Subjektyvūs kalbos faktai (respondentų atsakymai į anketas) buvo palyginti su
objektyviais tų pačių informantų kalbos duomenimis: rišliame tekste, kurį interviu
metu perskaitė visi informantai, buvo įkomponuoti ir žodžiai *filmas* bei *algebra*.
Palyginimas parodė, kad viduriniosios ir jaunesniosios kartos atstovai anketose iš
esmės nurodė realią vartoseną, o vyresniosios – gerokai „pagražino“ – absoliuti
jų dauguma vartojo formas [f'l.l'ma] 'filmą' ir [á.íg'ebrá] 'algebra'. Galbūt tai sa-
votiška sąmoningos korekcijos apraiška, nes kai kuriems vyresniosios kartos atsto-
vams buvo aktualu „atsíkratyti“ lenkiško [u] vietoje *l* tarimo (plg. Vilniaus krašto...,
1940, p. 5).

Taigi tiek objektyvūs, tiek subjektyvūs kalbos faktai parodė, kad vilniečiai labai
svyruoja, pasirinkdamiesi nelietuviškų žodžių tarimo normas, kad jie nėra linkę taikyti
šiaisiai atvejais bendruojų lietuvių kalbos garsų derinimo taisyklėmis. Tai ypač įrodo ak-
torių ir diktorių grupės kalbos faktai. Antra vertus, tai, kad kai kurių nelietuviškų
žodžių tarimas vilniečių kalboje ryškiai išsiskiria iš kitų panašaus modelio žodžių
tarimo, įrodo, kad didelę reikšmę turi ne tik objektyvūs, bet ir subjektyvūs kalbos
raidos veiksnių (tokie kaip kodifikacija, virtimas pripažinta, prestižine forma, ryš-
kūs vieno lygmens formos pakitimai gali sudaryti palankias sąlygas kito lygmens
formos kitimui, pavyzdys su žodžiu *filmas*).

Depalatalizacijos reiškiniai. Bendrinėje lietuvių kalboje tik retais atvejais būta
reikalavimų depalatalizuoti priebalsius prieš e nelietuviškuose žodžiuose (kai skiri-
ami du šio balsio tarimo variantai – lietuviškuose ir nelietuviškuose žodžiuose)
(plg. Vaitkevičiūtė, 1964; Katiliūtė, 1965).

Tarmėse labai įvairuoja beveik visų priebalsių depalatalizacijos dėsningumai. Depalatalizacijos reiškiniai skoliniuose tarmėse ypač įvairuoja (žr. Zinkevičius, 1966, p. 158–169; Urbanavičiūtė, 1978).

Pokalbiuose su vilniečiais buvo užfiksuota visiškos ir dalinės priebalsių (ir afrikatų) š, ž, dž, r depalatalizacijos atvejų tokiuose lietuviškuose žodžiuose: [ší.tas] ‘šitas’, [ží.not’æ] ‘žinote’, [žov’i.kla] ‘džiovyklà’, [rajk’i.jéjò] ‘reikėjo’ ir kt. Ši ypatybė pastebėta pasireiškianti faktūtatytviai tik vyresniosios kartos kalboje. Penki šios kartos atstovai savo kalboje depalatalizavo priebalsius praktiškai visais potencialiais atvejais. Visi šie informantai buvo susiję arba su tomis tarmėmis, kuriose veikia tų ar kitų priebalsių depalatalizacijos taisyklės (rytiniai aukštaičiai vilniškiai ir dalis pietų aukštaičių), arba jiems galėjo turėti poveikį ilgai ir intensyviai jų vartota lenkų kalba. Dviejų viduriniosios ir vieno jaunesniosios kartos informanto, minėtų penkių vyresniosios kartos atstovų giminaičių, kalboje buvo girdėti tik dalinė depalatalizacija. Tokie priebalsiai buvo tariami kietai arba beveik kietai, bet po jų einantys balsiai, atsiradus lyg ir kokiam intarpui tarp priebalsio ir balsio, buvo ištariami taip, tarsi eitų po minkštojo priebalsio.

Tikriausiai reikėtų sutikti su Urbanavičiūtės (1978, p. 75) siūloma šio reiškinio interpretacija ir priebalsių depalatalizaciją vilniečių kalboje laikyti ilgo ir intensyvaus lenkų kalbos vartojimo pasekme, nes lenkų kalba vienais atvejais galėjo aktyvinti tarmių interferenciją, o kitais – apskritai žadinti polinkį depalatalizuoti kai kuriuos priebalsius.

Nelietuviškuose žodžiuose priebalsiai depalatalizuojami daug dažniau nei lietuviškuose. Taip taria įvairaus amžiaus žmonės, bet dažniausiai vyresnieji. Priebalsiai gana dažnai depalatalizuojami (kartais labiau, kartais mažiau) tokiuose žodžiuose: [cé.xas] ‘cèchas’, [té.xn’ika] ‘tèchnika’, [žel’è], [žó.mp’er’is] ‘džemperis’, [tó.ntas] ‘teñtas’, [profž.sor’ús] ‘profèsorius’ ir kt.

Subjektyvaus kalbos vertinimo anketėje buvo pateikta 11 žodžių, kuriuos tariant galimi depalatalizacijos reiškiniai (pavyzdžiye *Ryžikovas* potencialūs du depalatalizacijos atvejai). Visi pateiktieji žodžiai nelietuviški. Buvo parinkta po 1 pavyzdį su priebalsiais c, l ir r, 2 – su t, 3 – su ž, 4 – su dž: *centras*, *tempas*, *tenisas*, *Ženia*, *prožektorius*, *džemas*, *Džekas*, *džinsai*, *Džimis*, *šašlikas*, *Ryžikovas*.

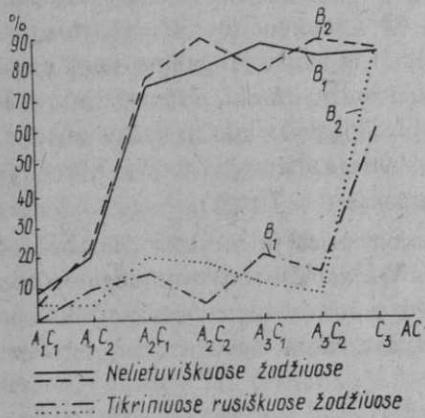
Rišliame tekste, kuri skaitė visi apklaustieji, buvo ir žodžiai *centras*, *tenisas*, *Džekas*, *Džimis*, *Ženia*, *Ryžikovas*.

Subjektyvių ir objektyvių kalbos faktų sugretinimas parodė, kad ši kartą vilniečiai labai tiksliai anketose nurodė būtent tokį tarimą, koks jis iš tikrujų buvo.

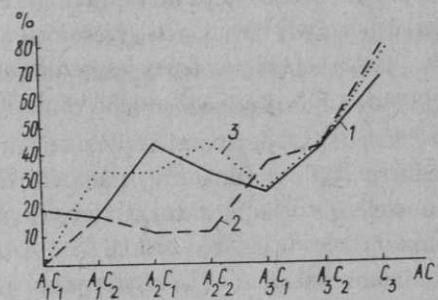
Minkštuju priebalsių vartojimas tiriamojoje pozicijoje taip pasiskirstės (žr. 4–7 pav.), kad galima skirti dvi būdingesnes žodžių grupes: 1) tikriniai rusų žodžiai (anketose ir rišliame tekste – *Ženia*, *Ryžikovas*) ir tik per rusų kalbą patekės žodis *šašlikas*; 2) kiti nelietuviški žodžiai, tiek tikriniai, tiek ir bendriniai (*džemas*, *džinsai*, *prožektorius*, *centras*, *tempas*, *tenisas*, *Džekas*, *Džimis* ir kt.).

Pirmojo pogrupio žodžiams būdinga, kad juose daug rečiau pasitaiko minkštuju priebalsių kalbamajoje pozicijoje: net aktorių bei daktorių grupėje, šnekant laisvuoju kontekstiniu stiliumi (B_1), pavartota tik 61% minkštuju variantų iš visų galimų atvejų, o skaitant (B_2) – 86% (žr. 4 pav.). Subjektyviai vertindami savo kalbą (anke-

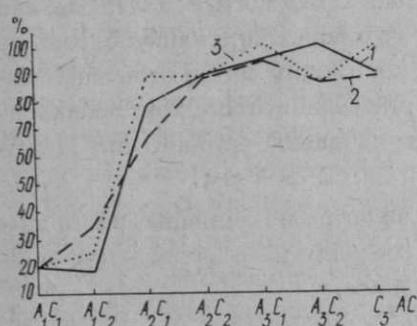
tose), respondentai taip pat nurodė ne ką daugiau minkštujų priebalsių vartojo ne atvejų (nuo 0 iki 44%, aktoriai ir diktoriai – 67–78%, žr. 5 pav.). Beje, jaunimas šiek tiek labiau linkęs vartoti minkštuosius priebalsius negu vyresnieji, vadinas, sociolingvistinė vilniečių tarimo norma šiuo atveju artėja prie bendrinės kalbos normų.

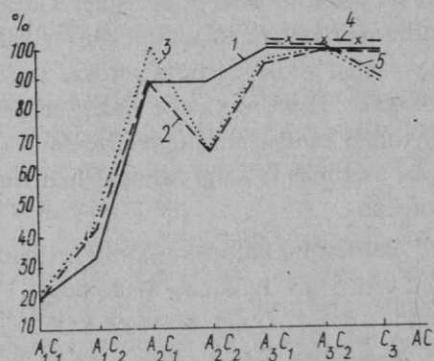
4 pav. Minkštujų *c'*, *t'*, *r'*, *z'*, *dž'* vartojo-
mas prieš priešakinės eilės balsius (rišios
kalbos įrašų duomenys)

5 pav. Minkštujų *ž'*, *t'*, *r'* vartojo-
mas prieš priešakinės eilės balsius žodžiuose *Ženija*
(1), *šašlikas* (2), *Ryžikovas* (3) (subjekty-
vaus kalbos vertinimo anketų duomenys)

6 pav. Minkštujų *c'* ir *t'* vartojo-
mas prieš priešakinės eilės balsius žodžiuose *cent-
ras* (1), *tempas* (2), *tenis* (3) (subjektyvaus
kalbos vertinimo anketų duomenys)

7 pav. Minkštujų *ž*, *dž* vartojo-
mas prieš priešakinės eilės balsius žodžiuose *prožek-
torius* (1), *džemas* (2), *Džekas* (3), *džinsai*
(4), *Džimis* (5) (subjektyvaus kalbos ver-
tinimo anketų duomenys)

Tiriant antrojo pogrupio žodžių tarimą vilniečių kalboje, paaiškėjo, kad čia skirtinės trys ypatybės: 1) itin panašios tiek objektyvių kalbos faktų (žr. 4 pav.), tiek ir subjektyvių kalbos vertinimų (žr. 6 ir 7 pav.) kreivės, vadinas, anketose nurodyta reali vartosena; 2) subjektyviai vertinant atskirų nelietuviškų žodžių tarimą anketose, gautas glaudus pluoštas panašių kreivių, o tai rodo, kad išigalėjo tam tikras modelis vienodai tarti visus tokio paties tipo žodžius (žr. 6 ir 7 pav.); 3) labai skiriasi vyresniojo amžiaus žmonių tarimas (tieki reali vartosena – 8–23% minkštujų prie-

balsiu, žr. 4 pav.; tiek ir subjektyvus vertinimas – 18–42% minkštųjų priebalsiu, žr. 6 ir 7 pav.); vidutinio ir jaunesniojo amžiaus žmonės realiai vartoja 75–90% minkštųjų priebalsiu (žr. 4 pav.), o anketose nurodo vartojantys 67–100% atvejų (žr. 6 ir 7 pav.). Analizuojant atsakymus i anketas paaiškėjo, kad respondentai, matyt, gerokai abejoja, ar jie taria minkštają, ar kietąjį afrikatą dž prieš e tipo vokalizmą (pvz., *džemas*, *Džekas*), nes labiau išsilavinę viduriniosios kartos atstovai kažkodėl nurodė vartojantys minkštąsias afrikatas tik 67% atvejų, o tos pačios kartos mažiau išsilavinę asmenys – 90–100% (žr. 7 pav.). Čia labiausiai galima įtarti esant depalatalizacijos laipsnio svyravimą. Tą faktą, kad žodžių *džinsai*, *Džimis* tarimą atsisakė nurodyti beveik visi vyresniosios ir dalis viduriniosios vilniečių kartos atstovų, bet nesuabejojo né vienas jaunesnio amžiaus vilnietis, kuriems šie žodžiai tikrai yra iprasti, rodo, kaip sąžiningai vilniečiai pildė anketas (žr. 7 pav.).

Priebalsiu depalatalizacijos reiškiniai pozicijoje prieš priešakinės eilės balsius nelietuviškuose žodžiuose néra visai atgyvenęs faktas. Tai rodytų ir magnetofono juostelėse fiksuoти aktorių (tarp kurių nebuvo senosios kartos atstovų) kalbos faktai: nors ir nelabai ryškiai, bet vis dėlto depalatalizuotai buvo ištarti priebalsiai žodžiuose *Džekas*, *Džimis*, *centras*, *tempas*.

Taigi galima teigti, kad vilniečiams būdingos dvi sociolingvistinės nelietuviškų žodžių tarimo normos. Rusiški tikriniai žodžiai 80–95% atvejų tariami su kietaisiais priebalsiais ir po jų einančiais pakitusiais balsiais [ы] ir [э], bet subjektyvaus kalbos vertinimo rezultatai rodo, kad ryškėja, nors ir nelabai smarkiai, polinkis tarsi čia minkštuosius priebalsius. Kitokios kilmės kalbamo tipo nelietuviškus žodžius aiškiai linkstama tarti taip, kaip reikalauja bendrinės kalbos normos. Tas faktas, kad vyresnieji vilniečiai taria gerokai skirtingai nuo savo jaunesniųjų kaimynų, rodo ne tik galimą svetimų kalbų įtaką, bet ir tvirtesnių kodifikuotų normų nebuvimą. Manymume, kad šių formų analizė dar kartą pirštu prikišamai parodo, koks nereikalingas, svetimas ir netgi žalingas lietuvių kalbai yra vadinamojo tarptautinio e kodifikavimas.

Periferinių kalbos reiškinių (nelietuviškų žodžių tarimas) norminimas yra tų normų efektyvus teikimas visuomenei. Tai labai perspektyvus ir sparčiai įgyvendinamas dalykas, nes jis visos kalbos sistemos neliečia.

Priebalsių asimiliacijos reiškiniai. Skardžiujų ir dusliujų priebalsių asimiliacija (t. y. balso stygų veiklos derinimas) ir pučiamujų (dantinių bei alveolinių) asimiliacija (t. y. artikuliacijos vietos derinimas) – itin griežtas lietuvių kalbos tarimių dēsninumas (Zinkevičius, 1966, p. 170–171), kurio laikomasi ir bendrinėje lietuvių kalboje. Čia pat minėtina ir jau aptarta regresyvinės palatalizacijos taisykla.

Skardumo – duslumo asimiliacijos reiškinius tyrinėti vien tik remiantis klausą nepatikima, bet vis dėlto vilniečių kalboje pastebėtas polinkis (tiesa, retai) nederinti skardžiujų ir dusliujų priebalsių žodžio viduje, pvz.: [n'ėšdavø] 'nèšdavo', [lùpdamas] 'lùpdamas', [s'èkdamas] 'sèkdamas' ir kt. Galbūt todėl, kad nebūna laukto priebalsių suskardėjimo, lyg ir girdisi progresyvinis antrojo priebalsio suduslėjimas.

Minėti pavyzdžiai rodo, kad vilniečių kalboje galimi priebalsių nederinimo reiškiniai ne tik žodžiu, bet ir morfemų sandūroje.

Priebalsių asimiliacija morfemų sandūroje. Priebalsių nederinimo atvejų vilniečių kalboje pasitaiko įvairiose žodžio vietose, bet dažniausiai jie sudurtiniuose žodžiuose ir sandūroje tarp priešdėlių *iš-*, *už-* ir žodžio šaknies, pvz.: [*l'lepž'lež'æj*] 'liepžiedžiai', [*v'ił.kdal'g'is*] 'vilkdalgis', [*l'updaž'æj*] 'lūpdažiai'; [*išbūd'inq'*] 'išbūdino', [*ʃgr'ež'ę*] 'išgręžė', [*išsuko*], 'išsuko', [*iš's'ūř.pt'i*] arba [*iš's'ūř.'pt'i*] 'išsiuřbtii'; žodžiuose su priešdėliu *už-* dažniausiai nederinama artikuliacijos vieta ir nevyksta regresyvinė palatalizacija, bet balso stygų dalyvavimas paprastai derinamas, pvz.: [*ušsā'k'imu.*] 'užsäkymų', [*ušsukt'i*] 'užsukti', [*uš's'ú'tas*] arba [*uš's'ú'tas*] 'užsiūtas' ir kt.

Nors apskritai lietuvių kalbotyroje labiau yra priimtas teiginys, kad geminatų visose tarmėse vengiama (Zinkevičius, 1966, p. 170), kad jų neturi būti ir bendrinėje kalboje (Pakerys, 1986, p. 121, Mikalauskaitė, 1962), bet eksperimentiniai tarmių medžiagos tyrimai rodo, kad degeminacija nėra visuotinis dėsningumas, kad ji nėra absoliučiai būtina ir bendrinėje kalboje (plg. Strimaitienė, Girdenis, 1978; Kruopienė, 1986). Vilniečiai gana dažnai, bet ne visada taria dvigubus priebalsius dviem atvejais: 1) sudurtiniuose žodžiuose, pvz.: [*pùss'es'er'ę*] arba [*pùs's'es'er'ę*] 'pùsseserė', [*pùssunk'is*] 'pùssunkis', [*švá.rraš't'is*] 'švárraštis'; 2) priešdėliu *iš-*, *už-* ir žodžio šaknies sandūroje, pvz.: [*išslav'ę*] 'išslav'ė', [*ùž'ær'ū*] arba [*ùž'ž'ær'ū*] 'užžeriu' ir kt.

Vilniaus moksleivių kalbos tyrimuose rasta 49% priebalsių nederinimo atvejų (Pakerys, 1971, p. 8).

Vilniečių geminatos skiriasi nuo, pavyzdžiui, rusų kalbos dvigubų priebalsių. Ten iš esmės tariamas vienas ilgas priebalsis, o vilniečiai linkę fiksuoti morfemų sandūrą, todėl gana dažnai ištaria du priebalsius.

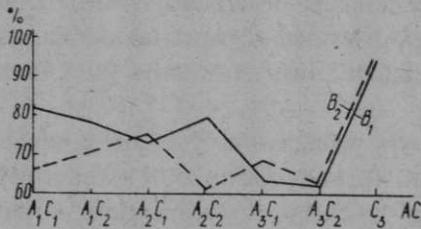
Realių ir subjektyvių kalbos faktų lyginimas parodė, kad iš tikrųjų vilniečiai daug dažniau asimiliuoja priebalsių grupes heteromorfeminiuose junginiuose (60–82% atvejų, aktoriai ir diktoriai – 97%, žr. 8 pav.), negu tai jiems atrodo (0–28% atvejų, net aktoriai su diktoriais – tik 44–67%, žr. 9 pav.).

Tikriausiai šis klausimas yra per sunkus, kad ji galima būtų taip tiesmukai tirti anketiniu būdu: per daug veikia raštas. Ir vis dėlto tai, kad realiai šiek tiek rečiau asimiliuoja priebalsius būtent labiau išsilavinę informantai, ypač skaitydami tekstą (B_2 stilus), rodytų, kad parašymas turi įtakos. Kaip rodo anketų duomenys, formuojasi norma neasimiliuoti kalbamų priebalsių grupių priešdėlētuose žodžiuose, o tai, kad ji gaji ir aktorių bei diktorių vertybinėje kalbos orientacijoje, rodo, kad ateityje neasimiliavimo tendencija gali virsti išsisamontinta sociolinguistinė norma. (Dabar tai neišsisamontinta sociolinguistinė norma – norėtų tarti neasimiliuotus garsus, bet taip nėra: daugiau kaip 60% atvejų jie asimiliuojami).

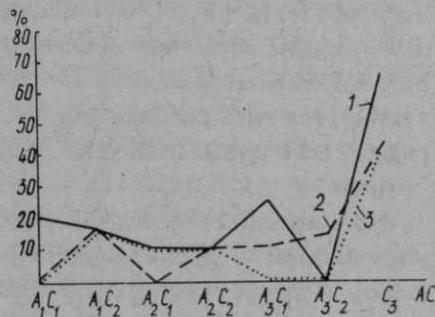
Priebalsių asimiliacija žodžių sandūroje. Bendrinės kalbos normos reikalauja žodžio gale tarti tik dusliuosius priebalsius. Tarmėse ne emfazeje dažniausiai vyksta iprasti asimiliacijos procesai (Zinkevičius, 1966, p. 170), bet dėl galūnių numetimo galimi ir kitokie atvejai. 1939 m. tarties anketose šis klausimas buvo keltas.

Vilniečių kalboje žodžių sandūroje priebalsiai neasimiliuojami dažniau negu morfemų sandūroje, bet statistinės transkribuoto teksto analizės teko atsisakyti, nes čia itin reikšmingi ir aktualiosios skaidos reiškiniai, o jų tirti nebuvo užsibrėžta.

Vilniečiai gali vartoti ir [àš s'v'iéš'č'æu] 'àš sviesčiau', ir [à(s') s'v'iéš'č'æu], ir [báltas š'eš'é'l'is] 'báltas šešélis', ir [bálta(š') š'eš'é'l'is]. Ivykus asimiliacijai, galima pirmojo žodžio galo priebalsio elizija.

8 pav. Asimiliuotų priebalsių grupių var-
tojimas heteromorfeminiuose junginiuose
(rišlios kalbos išrašų duomenys)

9 pav. Asimiliuotų priebalsių grupių var-
tojimas žodžiuose *išskaityti* (1), *užsukti*
(2), *išsemti* (3) (subjektyvaus kalbos ver-
tinimo anketų duomenys)

Elizija. Priebalsių išnykimas nėra dažnas reiškinys nei lietuvių kalboje apskritai, nei vilniečių šnekoje. Vilniečių kalboje vis dažniau, ypač greitoje, galima išgirsti intervokalinio v elizijos faktą, pvz.: [bù'q'm'e] 'buvome', [tà'q'] 'tavo'. Kartais netariamas priebalsis *j*: 1) absoliučioje žodžio pradžioje, pvz.: [is] 'jis', [iēva] 'ievà', [ieškō:jæu] 'ieškójau'; 2) tarp priešdėlio ir šaknies, pvz.: [suieškō] 'suieško'; 3) tarp *p*, *b* ir nepriešakinės eilės balsių, pvz.: [rukp'ú:t'is] 'rugpjūtis', [s'p'áeut'i] 'spjauti', [b'ærurus] 'bjaurus'; 4) tarptautiniuose žodžiuose, pvz.: [p'iøn'iërt'üs] arba [p'ön'iërt'üs] 'pioniérius', [soc'el'izmas] 'socializmas', [b'iø:lög'ijæ] arba [b'ö-lög'ijæ] 'biologija' (plg. Mikalauskaitė, 1975, p. 46 ir Pakerys, 1986, p. 141 – nuomonės šiek tiek skiriasi).

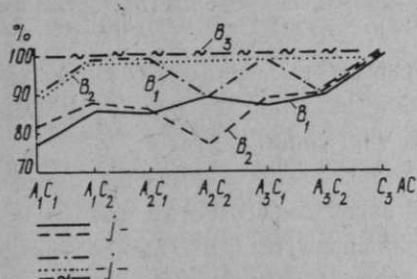
Priebalsis *j* žodžio pradžioje, ypač įvardžiuose *jis*, *ji*, paprastai netariamas pietų aukštaičių tarmėje (Zinkevičius, 1966, p. 178), toje pačioje tarmėje pastebėta ir *j* elizijos po *p*, *b* atvejų (ten pat, p. 187), ypač jaunosis kartos kalboje. A. Pakerys duomenimis, Vilniaus moksleiviniai *j* netaria po *p*, *b* 11–22% atvejų (1971, p. 11). Be abejonės, didelę įtaką turėjo iki 1977 m. galiojusi kodifikuota šaknų *spjau-*, *pjau-*, *bjau-* rašybos norma be *j*.

Priebalsio *j* vartojimas žodžio pradžioje prieš priešakinės eilės balsius – keblus klausimas. Rišlios kalbos išraišai parodė, kad visų pirma gana sunku fiksuoti šios rūšies faktus, kadangi jie labai priklauso nuo fonetinės aplinkos, todėl tos pozicijos, kur *j*- atsiranda dėl pirmesnio žodžio galo neskiemeninio *-i* įtakos, apskritai nebuvovo tiriamos. Be to, pastebėta, kad *j*- elizija gana retas reiškinys (*j*- tariamas 77–88% atvejų, žr. 10 pav.), nors ir pastebimas gana greitai. Pastebėta, kad tai idiolekto ypatybė, todėl buvo patikrinta, ar galima tévu tarmés faktoriaus įtaka. Paaikiškėjo, kad tai lemiamas veiksnys: pietų aukštaičių vaikai daug dažniau už kitus informantus netarė *j*.

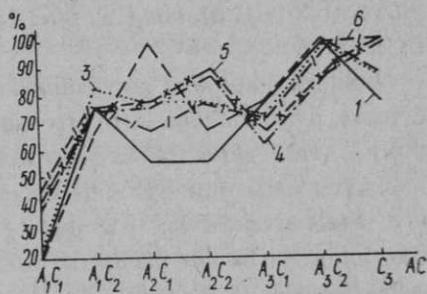
I subjektyvaus kalbos vertinimo anketą buvo iutraukt i trys pavyzdžiai: *ieškoti*, *ieva*, *iešmas*. Gautas gana glaudus kreivių pluoštas (žr. 11 pav.): gerokai skiriasi vy-

resniosios ir jaunesniosios kartos respondentų atsakymai, tik vyrinės kartos mažiau išsilavinusiu respondentų atsakymuose nurodyta, kad jie *j-* vartojantys tik 20% galimų atvejų, o jauniausioji karta – 70–100%. Matyt, A_1C_1 grupės respondentams ypač dideli poveikį turėjo raštas, nes reali vartosena skirtiasi daug mažiau (A_1C_1 – 77–82%, A_1C_2 – 82–85%, o A_3C_1 ir A_3C_2 – 84–86%, žr. 10 pav.).

Idomu, kad anketose šiek tiek išsiskyrė *j-* tarimo žodyje ieškoti vertinimas: tiek vyrinės kartos atstovai, tiek aktoriai bei diktoriai nurodė rečiau ištariantys *j-* būtent šiame žodyje (žr. 11 pav.). Keista, bet ir rišlaus teksto išrauose būtent šios šaknies žodyje dažniausiai pasitaikyavo *j-* elizija, bet tai dar neįrodo, kad respondentai tikrai taip subtiliai jaučia savo kalbą. Beje, žodžiai ieškoti ir ieva buvo įkomponuoti į tekstelį, kurį skaitė visi informantai (kontekstinis B_2 stilius). Taigi *j-* elizija vilniečių kalboje nėra dažna. Stipresneje pozicijoje (kirčiuotame skiemenyje) *j-* ištariamas dažniau negu silpnoje (nekirčiuotame skiemenyje).

10 pav. Priebalsio *j-* vartojimas (*j-* ir *-j-*) (rišlios kalbos išrašų duomenys)

11 pav. Priebalsio *j-* vartojimas (*j-* ir *-j-*) žodžiuose ieškoti (1), iešmas (2), ieva (3), spūvis (4), rugpjūtis (5), bjaurus (6) (subjektuvaus kalbos vertinimo anketų duomenys)

Sociolingvistinė *j-* tarimo norma yra neįsisąmoninta, vilniečiai niekaip nereaguoją, kai *j-* netariamas – jo nepastebi.

Priebalsio *j-* tarimas žodžiuose, kuriu šaknys yra *bjaur-*, *pjau-*, *spjau-*, būdingas vilniečių kalbai, nors rišlios kalbos išrašų duomenys vis dėlto rodo, kad ypač jaunesnajai vilniečių kartai nesvetima ir *-j-* elizija kalbamojė pozicijoje: fiksuota nuo 0 iki 12% elizijos atvejų (žr. 10 pav.). Paprastai tai idiolektu ypatybė, bet tokį individų nedaug, vyresniosios kartos kalbą šiuo atžvilgiu galėjo būti paveikusi ir jų aktyviai vartota lenkų kalba, o jaunimą, be abejonės, veikė raštas. Antrają priežastį patvirtina ir tas faktas, kad mažiau išsilavinę respondentai dažniau nurodydavo vartojantys variantus be *-j-*: tai neabejotina rašto įtaka. Ypač išsiskiria mažiau išsilavinusiu vyresnio amžiaus vilniečių atsakymai į anketos klausimus (žr. 11 pav.), apskritai pasižyminti abejojimu dėl savo kalbos taisyklingumo. Vadinas, nurodė vartojantys 60% šio tipo žodžių be *-j-*, jie orientavosi į senąją rašybos normą.

II. Akcentuacija

Vilniečių kalbos akcentuacijai būdingi šie bruožai: 1) maždaug penktadalis žodžių kirčiuojama ne pagal bendrinės lietuvių kalbos normas, 2) yra polinkis niveliuoti priegaidės, 3) ryškėja koloninio morfeminio kirčiavimo tendencija.

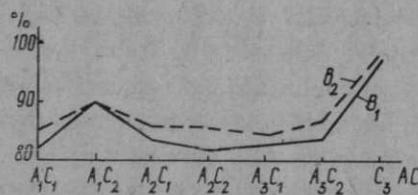
Kirčio vieta. Rišlios vilniečių kalbos išrašų analizė parodė, kad nenormiškai bendrinės lietuvių kalbos atžvilgiu buvo kirčiuojama tik 11–18% galimų atvejų (žr. 12 pav.). Taigi kirtis ne taip dažnai nukeliamas ar atkeliamas, svarbu kas kita: kartais kirčio atrakcija vykdoma ne pagal bendruosius lietuvių kalbos (tieka tarmių, tiek ir bendrinės) reikalavimus, nusižengiama Sosiūro-Fortunatovo dėsnio reikalavimams. Tai jau pagrindinių lietuvių kalbos dėsnį pažeidimas, kurio priežastis labiausiai ir rūpėjo pasiaiškinti.

Ir dar viena ypatybė: nelietuviška leksika daug dažniau už lietuvišką kirčiuojama nesilaikant bendrinės kalbos normų.

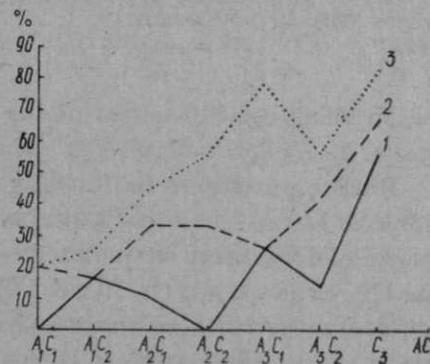
Vilniečių kalboje pastebimas polinkis į koloninę morfeminę kirčiavimą, kurio priežastis gali būti tiek analogijos faktorius, tiek ir priegaidžių niveliacija (plg. Grinaveckis, 1977; Eidukaitienė, 1977; Robinson, 1984; Young, 1984 ir kt.), pvz.: *rýšiai* (bk. ryšiai, 4), *idõmus* (bk. idomūs, 4), *spjûvii* (bk. spjûviù, 2), *kiẽme* (bk. kiemè, 4), *sëslius* (bk. sëslìùs, 4), *pílka* (bk. pilkà, 3), *liëčiu* (bk. liečiù), *ruõši* (bk. ruoši), *jinirštù* (bk. jnirštù), *bite* (bk. bitè, 2), *mùses* (bk. musès, 2), *berželius* (bk. berželiùs, 2) ir kt.

Polinkis į koloninę morfeminę kirčiavimą ypač ryškus nelietuviškos kilmės žodžiuose, pvz.: *troleibusas* (bk. troleibùsas, 2), *gitära* (bk. gitara, 2), *Džimiu* (bk. Džimiù, 2), *architektus* (bk. architektùs, 2), *viaduke* (bk. viadukè, 2) ir kt.

Ir dar vienas jau specifinis vilniečių kalbos bruožas – hiperkorekcija, pasireiškianti tais atvejais, kai į trumpą galūnę kirtis pagal Sosiūro-Fortunatovo dėsnį nukeliamas ne tik nuo trumpo ar cirkumfleksinio skiemens, bet ir nuo akūtinio, pvz.: *vienù* (bk. vienu), *kaulè* (bk. káule), *galvàs* (bk. gálvas), *plotù* (bk. plótú), *lùžtù* (bk.

12 pav. Kirčiavimas nenukrypstant nuo bendrinės lietuvių kalbos reikalavimų (rišlios kalbos išrašų duomenys)

13 pav. Žodžių pridengia (1), nubréžé (2), šsprendé (3) kirčiavimas be atrakcijos (subjektyvaus kalbos vertinimo anketų duomenys)

lùžtu), *plyšti* (bk. plýsti) ir kt. Hiperkorekcijos pagrindas yra priegaidžių supanašėjimas, o hiperkorekcijos mechanizmas šiuo atveju yra pagristas siekimu vartoti kuo daugiau prestižinių formų. Vilniečių pasamonėje dažnai susiklosto toks vaizdas: jie žino, kad yra linkę atitraukti kirtę iš galūnių tais atvejais, kai bendrinė kalba to nedaro, todėl imamos kirčiuoti visos potencialios gauti kirtę galūnés.

Subjektyvaus kalbos vertinimo anketose buvo pateikti klausimai apie 33 žodžių kirčiavimą.

Atsakymų analizė parodė, kad daugiausia nukrypstantys nuo bendrinės kalbos normų kirčiuodami tas priešdėlitas veiksmažodžių formas, kurių kirčiavimo modeiliai bendrinėje kalboje gana sudėtingi, daug įvairavimų tarmėse (plg.: Laigonaitė, 1978, p. 80–82).

Kaip atsispindi ir 13 pav., žodžių *prideñgia*, *nubrëžę* ir *išspréndę* kirčiavimas labai įvairuoja, svyruoja nenorminės lytys (net aktoriai bei diktoriai nurodė tik 50–80% norminių lyčių). Apskritai jaučiamas polinkis tokiais atvejais kirčiuoti priešdėli, nors žodžio *išspréndę* kreivė to nepatvirtina. Vis dėlto, matyt, iš cirkumfleksinės šaknies dažniau negu iš akūtinės linkstama atitraukiti kirtį i priešdėli.

Rišlios vilniečių kalbos įrašuose pasitaikė įvairių panašaus kirčiavimo atvejų, pvz.: *neišbreñda* (bk. neišbrenda), *pavelka* (bk. pàvelka), *ùžlenkia* (bk. užleñkia) ir kt. Galėjo turėti įtakos tiek tarmiškas kirčiavimas, tiek ir kitos priežastys (kirčio kolonizacija paradigmoe, analogijos veiksny ir kt.).

Antroji tirtų žodžių grupė – tai nelietuviškos kilmės žodžiai. Jų kirčiavimas neįprastai įvairavo (žr. 14 pav.). Beje, tai pastebėta ir vilniečių moksleivių kalboje (Grabauskas, 1970, p. 19–20).

Šiek tiek skyrési šios žodžių grupės kirčiavimas giminės atžvilgiu: nelietuviški moteriškosios giminės žodžiai (*Violetà*, *anginà*, *gitarà*) dažniau už vyriškosios giminės žodžius (*troleibùsas*, *pedagògas*, *architèktas*) kirčiuoti nenormiškai. Vardą *Violetà* net aktoriai bei diktoriai nurodė kirčiuojantys galūnėje tik 52% atvejų. Vyriškosios giminės daiktavardžių kirčiavimas šiek tiek salygotas ir stratifikacinio varijavimo požiūriu: labiau išsilavinę vilniečiai linkę dažniau vartoti normines šių žodžių lytis.

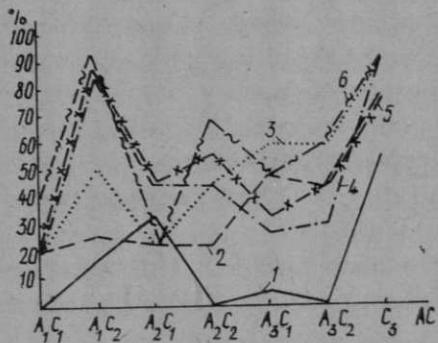
Žodžiai *gitarà* ir *troleibùsas* yra patekę į rišlų tekštą, kurį perskaitė kiekvienas informantas. Suskaičiuota, kad *gitarà* galūnėje buvo kirčiuojama 17% atvejų, o *troleibùsas* neatitraukiant kirčio – 18%. Vadinas, subjektyvūs savo pačių kalbos vertinimai, atsispindėjė atsakymuose į anketas, eliminavus vienos grupės atsakymus, iš esmės parodė realią padėtį. Tokia šiuo metu yra iisisämoninta sociolingvistinė šios žodžių grupės kirčiavimo norma.

Trečioji anketose tirtų žodžių grupė – tai skaitvardžiai *septyni*, *aštuoni*, *devyni*. Kaip matyti iš 15 pav., kreivių pluoštas labai glaudus, vadinas, yra susiformavę šių žodžių kirčiavimo modelis.

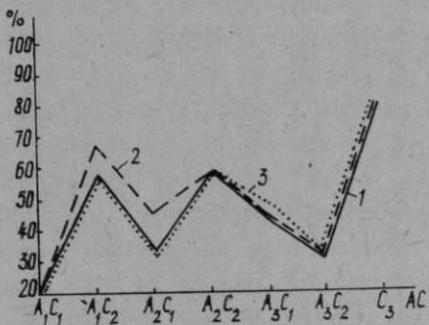
Tačiau tai, kad „svyruojama“ ties 50% padala, rodo visišką vilniečių neapsi-sprendimą šiuo klausimu. Rišliuose tekstuose fiksuota mažiau galūninio kirčiavimo atvejų, negu nurodyta anketose. Taigi sociolingvistinė kirčiavimo norma nesusiformavusi, prestižinė forma neaiški, todėl, matyt, linkstama kirčiuoti pagal patį bendriausią modelį: atitraukiti kirtį iš trumpos galūnės į ilgą prieškirtinį skiemeni.

Ketvirtoji anketose tirtų žodžių grupė – tai daugiskaitinės ir vienaskaitinės vietininkų lytys: *namuosè*, *akmenysè*, *naujosè*, *pirtyjè*, *darbè*, *Kaunè*. Visų pirmą išsiskyrę dviskiemenių formų kirčiavimas: čia beveik ištisai laikomasi bendrinės kalbos normų (žr. 16 pav.). Daugiaskiemenes formas vidutiniškai vos šiek tiek daugiau nei 50% atvejų linkstama kirčiuoti galūnėje, bet ypač skiriasi vyresniosios ir vidurinio-

sios kartos nuorodos: pirmieji visai nelinkę kirčiuoti šią žodžių gale, o antrieji pasirinkę galūninę šių žodžių kirčiavimo normą. Idomu, kad rišlios kalbos tekstuose iš tiesų negalūninio šio tipo formų kirčiavimo atvejų daugiausia ir fiksuota vyriausios bei jauniausios vilniečių kartos kalboje. Apskritai toks kirčiavimas realizuojamas maždaug trečdalyje galimų atvejų. Vadinas, aiškesnė sociolingvistinė norma yra susikloščiusi tik kirčiuojant dviskiemenes lytis – linkstama kirčiuoti žodžio galą. To negalima pasakyti apie daugiaskiemenes vietininko lytis.

14 pav. Nelietuviškų žodžių *Violeta* (1), *angina* (2), *gitara* (3), *troleibusas* (4), *pedagogas* (5), *architektas* (6) kirčiavimas be atrakcijos (subjektyvaus kalbos vertinimo anketų duomenys)

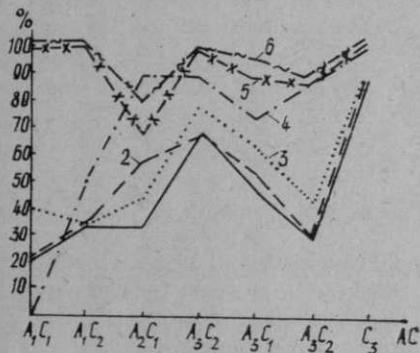

15 pav. Skaitvardžių *septyni* (1), *aštuoni* (2), *devyni* (3) kirčiavimas be atrakcijos (subjektyvaus kalbos vertinimo anketų duomenys)

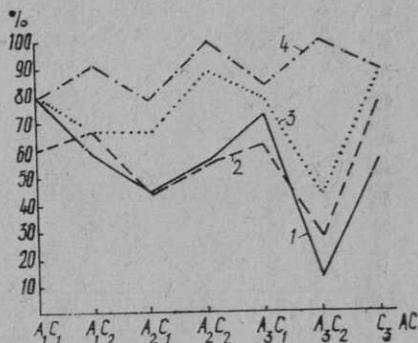
Penktoji anketose tirtų žodžių grupė – vienaskaitos įnagininko lytys: *su padoriu*, *su peiliu*, *su gélè*, *su rankà* (žr. 17 pav.). Ir vėl galima būtų sugrupuoti moteriškosios giminės lytis, dažniau kirčiuojamas galūnėje, ir vyriškosios, rečiau gaunančias kirtę galūnėje. Tai, kad formuojas tam tikra sociolingvistinė norma, indikuoja labiau išsilavinusių jauniausios vilniečių kartos atstovų atsakymai: jie mažai téra linkę išlaikyti norminių galūninių kirčiavimų (tiesa, išskyrus žodyje *rankà*). Polinkio kirčiuoti negalūnėje gajumą rodo aktorių bei diktorių atsakymai: net jie netvirtina, kad visa- da šiuos žodžius kirčiuoja galūnėje. Formos *su padoriu* kirčiavimas gali būti susijęs su monostongų priegaidžių niveliacijos reiškiniu, panašiai galima būtų aiškinti ir formos *su gélè* kirčiavimą. Formos *su peiliu* kirčiavimas aiškintinas koloninio morfemų kirčio įsigalėjimo tendencija. Formos *su rankà* kirčiavimas gali paaikškėti, pažvelgus į 20 pav., kur gana panaši hiperkorektiškai kirčiuojamos formos *su pirmà* (bk. *su pírma*, 3) kreivė: galima daryti prielaidą, kad dviskiemenės moteriškosios giminės formos *su galūne -a* turi apibendrintą ypatybę – visos imamos kirčiuoti galūnėje.

Šeštoji anketose tirtų žodžių grupė – dviskiemenės daugiskaitos galininko formos: *butùs*, *pirštùs*, *penkiàs*, *žiniàs*. Galima buvo laukti, kad formų *butùs* ir *žiniàs* kreivės beveik susiglaus, nes tai panašūs fonologiniai žodžiai: abiejų pirmasis skie-muo trumpas. Bet taip neįvyko (žr. 18 pav.): šios dvi kreivės labiausiai viena nuo kitos nutolusios, nors ir gana simetriškos. Galbūt čia turėjo reikšmės žodžių vartojimo situacijos: *žiniàs* paprastai girdi taisyklingai kirčiuojant per radiją ir TV, o *butùs*

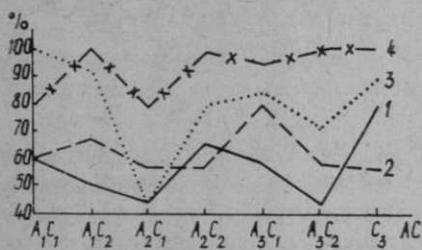
dažniau taria neoficialiose situacijose; tai labai dažnas vilniečių kalboje žodis, todėl jo vartosena buvo itin palanki koloninio morfeminio kirčio įsigalėjimui. Apskritai anketose nurodyta vartojant vidutiniškai 3/4 galūninio kirčiavimo formų. Įdomu, kad rišliame skaitymui parengtame tekste buvęs žodis *butūs* 72 % atvejų buvo kirčiuotas galūnėje.

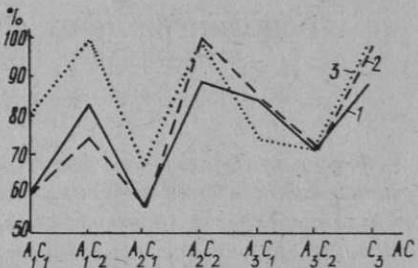
16 pav. Vietininko formų *namuose* (1), *akmenyse* (2), *naujose* (3), *pirtyje* (4), *darbe* (5), *Kaune* (6) kirčiavimas be atrakcijos (subjektyvaus kalbos vertinimo anketų duomenys)

17 pav. Vns. įnagininko formų *su padoriu* (1), *su peiliu* (2), *su gėle* (3), *su ranka* (4) kirčiavimas be atrakcijos (subjektyvaus kalbos vertinimo anketų duomenys)

18 pav. Dgs. galininko formų *butus* (1), *pirštus* (2), *penkias* (3), *žinias* (4) kirčiavimas be atrakcijos (subjektyvaus kalbos vertinimo anketų duomenys)

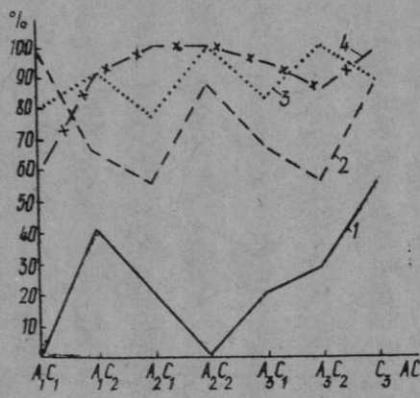

19 pav. Ūodžių *ateinu* (1), *supranti* (2), *nerandu* (3) kirčiavimas be atrakcijos (subjektyvaus kalbos vertinimo anketų duomenys)

Septintoji žodžių grupė su jungta laikantis gana neįprasto principo: rišlioje kalboje žodžiai *yrā*, *ateinu* ir *supranti* ypač dažnai kirčiuojami ne galūnėje. Nors gauta sis kreivių pluoštas palyginti gana glaudus (žr. 19 pav.), bet realios vartosenos šis grafikas neatspindi. Tai tik įrodymas, kad tokius nuo intonacijos ir ritmo priklausančius žodžius anketų būdu tirti beveik neįmanoma. Beje, išskaitytą tekstą buvo įkomponuoti ir žodžiai *yrā*, *supranti*. Interviu rezultatai iš esmės sutapo su nuorodomis anketose, bet tai gali būti ir atsitiktinumas.

Aštuntoji tirta žodžių grupė – galimi hiperkorekcijos atvejai. Nekreipiant daugiau dėmesio į jau aptartą formos *su pirma* kirčiavimą, galima konstatuoti, kad kitų formų kreivės išsidėsčiusios viršutiniame grafiko trečdalyje, taigi linkstama vartoti

daugiau norminių kirčiavimo lyčių. Reikėtų pažymėti, kad vilniečiai kalbėdami yra linkę hiperkorektiškai kirčiuoti ne pirmosios, o trečiosios kirčiuotės formas, pvz.: *su storà*, *su rytù*, *su brangiù* ir kt.

20 pav. Žodžių *su pirma* (1), *pilkus* (2), *nendres* (3), *su broliu* (4) kirčiavimas be hiperkorekcijos (subjektyvaus kalbos vertinimo anketų duomenys)

Ryškiausias vilniečių akcentuacijos bruožas — svyravimai ir abejojimas. Tai rodė esant didelių pakitimų, kitaip sakant, pakitimai kaip tik dabar ir randasi.

Л. ГРУМАДЕНЕ

СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЛИТОВСКОЙ РЕЧИ ВИЛЬНЮСЦЕВ: КОНСОНАНТИЗМ И АКЦЕНТУАЦИЯ

Резюме

В социолингвистическом аспекте осуществленное конкретное исследование литовской разговорной речи коренных вильнюсцев показало, что в системе консонантизма наблюдаются некоторые сдвиги в проявлении палатализации согласных; установлено, что ассимиляция согласных определяется в основном действием факторов не фонетического, а морфологического порядка; наблюдаются случаи элизии *j*, появлению которых способствовало правописание, а также влияние диалектной речи.

Для акцентуации вильнюсцев характерно, во-первых, несоответствие характеру акцентуации литовского литературного языка (в среднем для одной пятой всех слов) относительно места ударения; во-вторых, проявление тенденции нивелиации слоговых интонаций (акута и циркумфлекса), что влечет за собой нарушение закона Соссюра-Фортунатова; и в-третьих, тенденции колонной морфемной акцентуации.

L. GRUMADIENĖ

THE SOCIOLINGUISTIC STUDY OF LITHUANIAN SPOKEN IN VILNIUS: CONSONANTISM AND ACCENTUATION

Summary

The sociolinguistic variances and sociolinguistic norms of Lithuanian spoken in Vilnius are analysed. The nature of speech variation has been considered in order to evaluate the role of social factors. The study was made especially of the consonantism and accentuation. A thorough

study of the tape-recorded speech over 70 informants was made and compared with subjective evaluation of their own speech. 20 graphs are introduced to simplify the discussion.

On the basis of this data the main characteristics of consonantism are found and it is concluded that the character of palatalization differs from that found in Standard Lithuanian or in dialects; the relation between the morphological (not phonetical) factors has been established in the sphere of assimilation; the facts of elision of *j* are also briefly discussed.

The main characteristics of accentuation are: (1) the tendency of stress attraction is recognized (about 20 % in tape-recorded data); (2) the levelling of stress intonation is obtained, which increases the infringement of the Saussure-Fortunatov's law; (3) the tendency towards columnal morpheme accentuation is observed.

LITERATŪRA

- Eidukaitienė E. V. Kupiškėnų monoftongų priegaidės (audicinis tyrinėjimas) // Kalbotyra. 1977. T. 28, sas. 1. P. 18–23.
- Girdenis A., Piročkinas A. Jonas Jablonskis – dialektologas // Kalbotyra. 1977. T. 28, sas. 1. P. 29–39.
- Grabauskas V. Dėl rašytinės ir šnekamosios lietuvių kalbos kultūros Vilniaus A. Vienuolio viduriuje mokykloje // Mūsų kalba. 1970. Nr. 20. P. 16–21.
- Grinaveckis V. Dėl lietuvių kalbos tarmių kirčio atitinkimo kilmės // LTSR MA darbai. Ser. A. 1977. T. 2 (59). P. 129–135.
- Young S. The Accentuation of Colloquial Lithuanian. Unpublished dissert. University of Chicago, 1984.
- Kasiulis P. Dėl priebalsio *l* ir samplaikų *ng* bei *nk* tarimo // Kalbos kultūra. 1963. Nr. 4. P. 59.
- Katiliutė I. Dar dėl kai kurių priebalsių tarties // Kalbos kultūra. 1965. Nr. 9. P. 66.
- Kruopienė I. Priebalsių pałatalizacija ir išorės sandis šiaurės panevėžiškių tarmėje // Jaunujų filologų darbai. 1986. T. 2. P. 139–142.
- Laigonaitė A. Lietuvių akcentologija. V., 1978.
- Mikalauskaitė E. Ar yra lietuvių kalboje dvigubų priebalsių? // Kalbos kultūra. 1962. Nr. 2. P. 58–59.
- Mikalauskaitė E. Lietuvių kalbos fonetikos darbai. V., 1975.
- Pakerys A. Kaip Vilniaus mokiniai taria priebalsius // Mūsų kalba. 1971. Nr. 6(28). P. 6–13.
- Pakerys A. Lietuvių bendrinės kalbos fonetika. V., 1986.
- Pakerys A., Pupkis A. Lietuvių kalbos bendrinė tartis: Plokštelių tekstai. V., 1976.
- Pupkis A. Kalbos kultūros pagrindai. V., 1981.
- Robinson D. F. Is Standard Lithuanian Losing Its Tone? // Folia Slavica. 1984. Vol. 7. N 1/2. P. 283–289.
- Tarties anketa: Nenusistoje bendrinės tarties klausimai / LKD Tarties ir kirčiavimo komisija // Gimtoji kalba. 1939. Sąs. 4. P. 64.
- Urbanavičiutė Ž. Priebalsių *t*, *d*, *n* ir *b*, *p*, *m*, *v* kietinimas lietuvių kalbos tarmėse // Kalbotyra. 1978. T. 29(1). P. 69–78.
- Vaitkevičiutė V. Dėl priebalsių tarimo prieš tarptautinių žodžių balsių *e* // Kalbos kultūra. 1964. Nr. 7. P. 71.
- Vilniaus krašto...: Vieno Vilniaus korespondento pastabos: Vilniaus krašto lietuvių kalbos mokytojų dėmesiu // Gimtoji kalba. 1940. Sąs. 1. P. 5–6.
- Vitkauskas V. Lietuvių kalbos tarties žodynas. V., 1985.
- Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija: Lyginamoji tarmių fonetika ir morfologija (su 75 žemėl.). V., 1966.
- Калныш Л. Э., Масленникова Л. И. Сопоставительная модель фонологической системы славянских диалектов. М., 1981.